

НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ

На правах рукопису

ЧАЙКА

Тетяна Олексіївна

**МОРАЛЬНА СВІДОМІСТЬ КИЇВСЬКОЇ РУСИ
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДАВНЬОКИЇВСЬКОЇ АГІОГРАФІЇ**

Спеціальність 09.00.05 — історія філософії

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Київ - 1997

00743907 (U)

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті філософії НАН України.

Науковий керівник: доктор філософських наук, професор
ГОРСЬКИЙ Вілен СергійовичОфіційні опоненти: 1) доктор філософських наук, професор
КРИМСЬКИЙ Сергій Борисович
2) доктор філософських наук, професор
БИЧКО Ада КорніївнаПровідна організація: Київський університет
імені Тараса Шевченка
(кафедра української філософії та культури)Захист відбудеться " 21 " лютого 1997 року о 14 годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д 01.25.06 для захисту дисертації на здобуття наукового ступе-
ня доктора (кандидата) наук в Інституті філософії
НАН України за адресою:

252001, Київ-1, вул.Трьохсвятительська, 4.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту
філософії НАН України за адресою:

252001, Київ-1, вул.Трьохсвятительська, 4.

Автореферат розіслано " 16 " січня 1997 р.

Вчений секретар спеціалізованої ради
кандидат філософських наук

Л. А. Ситниченко

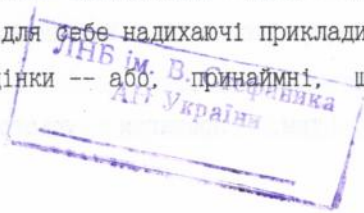
220 - 36. 709

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Відродження української культури ставить на часі питання про спадкоємність її керівних цінностей, а відтак -- про її історичні джерела і прообрази. Щоб культуру утверджувати, розвивати, слід віддавати собі звіт щодо її реального змісту і витоків -- із глибиною подібного самоусвідомлення прямо пов'язана життєздатність культурного організму. Водночас чим далі просуваємося ми на шляху пізнання власних культурних першоджерел, тим ширшим стає наше бачення реальних взаємозв'язків рідної культури з культурами інших народів і країв, усвідомлення її місця в європейському і світовому культурному полі.

Істотним надбанням вітчизняної культури є виплекані нею моральні цінності. Якщо середньовічна культура взагалі відзначалася виразною морально-етичною спрямованістю, то Київська Русь і на цьому тлі зберігає власне обличчя; можна твердити, що моральна свідомість, моральна домінанта є чи не найважливішим компонентом давньоруської духовності загалом.

Глибину усвідомлення і переживання морально-етичної проблематики засвідчують усі жанри давньокиївської писемності, що відбивають розмаїття тогочасного соціального, культурного, політичного життя. Проте на особливу увагу заслуговує в цьому відношенні давньокиївська агіографія, тобто поширений і улюблений у Давній Русі жанр життєписів християнських святих. В життях моральні ідеали наших предків набували історично можливої цілісності, саме тут народна свідомість знаходила для себе надихаючі приклади, канони і взірці моральної поведінки -- або, принаймні, ширю душевну

розраду. Без образів святих князів-страстотерпців Бориса і Гліба або героїв Києво-Печерського патерика годі й намагатися уявити собі моральну свідомість Давньої Русі. Звичайно, нині не йдеться про просту реставрацію ідеалів і цінностей тієї далекої епохи. І все ж, щоб увійти в сучасну європейську спільноту, нація має досягти прийняттого загальноцивілізаційного рівня, виходячи з власного неповторного місця в культурно-історичному просторі, зберігаючи власну вдачу й лице. Обмірковуючи морально-етичний аспект проекту України на майбутнє, ми не можемо лишати осторонь досвід нашої давнини, що знайшов відбиття, зокрема, і в пам'ятках киеворуської агіографії XI -- XIII ст.

Ступінь наукової розробленості проблеми

Як елемент загальної картини давньоруської культури, моральна свідомість Київської Русі здавна не залишалася поза увагою істориків, етнографів, літературознавців. Про наявність науково-теоретичного інтересу до давньоруської моральності загалом можна твердити, починаючи з першої половини XIX ст. Саме тоді переживають добу становлення російська історична наука, літературознавство, фольклористика, що висвітлюють специфіку давньоруської моральної свідомості, переважно вбачаючи в ній певний етап на шляху становлення російської духовної культури. Водночас розгортається новий етап українського національного життя, виразники якого звертаються до досвіду і надбань (зокрема, морально-етичних) Київської Русі у перспективі історичного і культурного самоусвідомлення українства (М.О.Максимович, М.І.Костомаров та ін.).

Разом з тим, протягом усього XIX ст. предметом

спеціального аналізу моральна свідомість Київської Русі не стає; спостереження над нею не вирізняються в загальному річизі історичних, філологічних, історико-релігійних, етнографічних підходів. Сама специфіка історико-етичного розгляду матеріалів киеворуської доби залишається ще нез'ясованою; не дивно, що завдання такого розгляду не висувуються й стосовно такої групи давньокиївських джерел, як пам'ятки агіографічної літератури.

Втім, що до самої агіографії, то вона на той час виявляється вже предметом не лише традиційних релігійних коментарів, а й дедалі зростаючого дослідницького, переважно літературознавчого, інтересу. Зокрема, їй присвячені праці таких видатних вчених, як М. П. Барсуков, Ф. І. Буслаєв, П. М. Строев, далі І. І. Срезневський, В. О. Ключевський, а на межі XIX -- XX ст. -- Д. І. Абрамович, Є. Є. Голубинський, А. П. Кадлубовський, Н. І. Серебрянський, О. І. Соболевський, М. С. Тихонравов, І. Я. Франко та ін. З цієї групи дослідників завдання етичного осмислення агіографічних джерел виразно ставить А. П. Кадлубовський, певною мірою -- І. Я. Франко.

Окреслена ситуація в основних рисах зберігається і в пізніші часи. Поступово нарощується сукупність знань про давньоруську моральну культуру і свідомість, проте остання здебільшого продовжує залишатися не в фокусі дослідницької уваги й висвітлюється, можна сказати, принагідно. Розгортається й далі вивчення агіографічних пам'яток, однак найчастіше без спеціальної теоретичної фіксації їх морально-етичного вістря.

Разом з тим, дедалі більш детальна і нюансована картина давньоруської культури, що її подають В. П. Адрианова-Перетц,

М. В. Алпатов, Г. К. Вагнер, Б. Д. Греков, М. І. Грушевський, М. К. Гудзій, Д. С. Лихачов, О. М. Панченко, Б. О. Рібаков, М. М. Тихомиров, Д. І. Чижевський, М. Димник, Ф. Томсон, Дж. Феннел та інші дослідники, вже й сама по собі виявляє реальне значення власне морального моменту. Висновок про його домінування в духовній сфері знаходимо, зокрема, в працях Д. І. Чижевського, згодом такий погляд утверджують Д. С. Лихачов та ін. В галузі історії філософської думки важливість морального виміру давньокиївської духовності підкреслюють В. С. Горський, М. М. Громов, С. Б. Кримський та ін. На цьому тлі з'являються й розробки, поки що нечисленні, власне етичних аспектів давньоруської культури і думки -- праці В. Г. Іванова, І. О. Одоховської, Н. Ф. Пікулик, Б. О. Романова, сучасного польського дослідника Б. Гриневича та ін.

В той же час, студії з проблем давньоруської агіографії, представлені іменами С. О. Бугославського, І. П. Єрміна, Г. П. Федотова, згодом Б. І. Бермана, В. М. Живова, П. Іванова, Т. В. Попової, В. М. Топорова, О. С. Хорошева, В. С. Горського, Ю. А. Ісіченка, В. І. Кречотня, Г. І. Павленко, -- виразно засвідчують важливість етичної проблематики для з'ясування жанрової специфіки даної групи джерел, тим більше їхнього духовно-світоглядного змісту. Таким чином, вже у відомій праці Г. П. Федотова "Святі давньої Русі" етичні проблеми агіографії по суті займають чільне місце; те саме бачимо й у П. Іванова.

З усім цим сама проблема аналізу моральної свідомості Київської Русі на агіографічних матеріалах лишається на сьогоднішній день належним чином теоретично не осмисленою. Зокрема, все ще не з'ясовано принциповий характер філософсь-

ко-етичного змісту агіографії -- і, відповідно, статус і методологію її історико-філософського й історико-етичного дослідження. Лишається проблематичною етична специфікація основних давньокиївських житій. Безперечно потребує висвітлення система морально-етичних категорій життя тощо.

Беручися за розробку окресленої теми, ми спираємося на праці вказаних авторів; у той же час важлива роль у формуванні проблемного поля дослідження належить роботам з більш широкої тематики: дослідженням західноєвропейської культури епохи Середньовіччя (Г. Ейкен, М. Блок, Ж. Ле Гофф, Ж.-К. Шмітт, А. Я. Гуревич), середньовічної культури Візантії й Переднього Сходу (В. В. Бичков, І. П. Медведев, І. Мейєндорф, З. В. Удальцова та ін.). Цінні спроби категоризації смислової будови культур подібного типу являють праці С. С. Аверінцева, М. М. Бахтіна, А. Я. Гуревича; що стосується власне давньоруської культури, в даному відношенні особливо слід відзначити роботи Д. С. Лихачова, М. П. Громова, В. В. Колесова, Г. М. Прохорова.

Конче потрібними для даної дисертації виявляються звертання до власне етичних проблем і категорій європейського Середньовіччя, висвітлених, зокрема, в роботах А. А. Гусейнова, В. Г. Іванова, Г. Іррлітца, Г. Г. Майорова та ін.

Важливою передумовою розгляду давньокиївської моральної свідомості є врахування міфологічних витоків останньої, досліджених у працях А. К. Бичко, Т. С. Голіченко, М. В. Поповича, В. Я. Троппа, Б. О. Рібакова. Нарешті, оскільки йдеться про висвітлення морально-етичного аспекту феноменів святості, дослідження передбачає увагу як до онтологічних і семіотичних аспектів святості як такої (праці С. М. Булгакова, І. О. Ільїна, П. О. Флоренського, С. Л. Франка, Р. Отто, М. Еліаде,

О.В.Меня, В.М.Топорова, В.Ю.Кушакова та ін.), так і до втілення уявлень про святість в церковній історії (роботи Є.Є.Голубинського, архим.Леоніда, І.І.Огієнка, М.Є.Поснова та ін.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є висвітлення специфічного змісту і визначення основних категоріальних форм давньокиївської моральної свідомості у тому її аспекті, в якому вона постає в оригінальних пам'ятках вітчизняної агіографії XI -- XIII ст. Реалізація цієї мети передбачає вирішення таких взаємопов'язаних завдань:

-- обґрунтування принципової можливості дослідження істотних рис моральної свідомості Київської Русі за матеріалами агіографії;

-- розкриття специфіки агіографії як жанру писемності і феномену культури; визначення моральних функцій агіографії в житті давньоруського суспільства;

-- виявлення і аналіз моральних домінант оригінальних пам'яток агіографічної літератури Київської Русі XI -- XIII ст.;

-- визначення якісних особливостей філософсько-етичного потенціалу агіографії і, відповідно, можливостей застосування до неї методів сучасного історико-філософського і історико-етичного дослідження;

-- філософського аналізу основних моральних категорій давньокиївського життя, з урахуванням специфіки їх формотворчої ролі в системі моральної свідомості.

Об'єктом дослідження є корпус оригінальних творів агіографічної літератури Київської Русі XI -- XIII ст.

Предметом дослідження є морально-етичний зміст цих творів.

Теоретико-методологічні засади дослідження сформовані на ґрунті сучасної філософії культури. Важливу роль у виробленні авторського підходу відіграли концепції діалогу як адекватної форми буття людини у світі історії і культури (М. Бубер, М. М. Бахтін, Г. Марсель, Г. С. Батіщев), герменевтика Г. Г. Гадамера, феноменологічна етика Е. Левінаса. Значною мірою автор поділяє й запроваджує у своїх розробках ідеї київської філософської школи останніх десятиліть, особливо пов'язані з подоланням абсолютизації практичної діяльності й виходом до розуміння культури як специфічної реальності, що визначає онтологічну якість людського буття (В. П. Іванов та ін.).

Наукова новизна роботи обумовлена тим, що твори вітчизняної агіографічної літератури XI -- XIII ст. тут уперше стають об'єктом власне філософського, зокрема, етичного аналізу, спрямованого на розкриття особливостей моральної свідомості Київської Русі; відповідно вичленовується і досліджується морально-етичний зміст зазначених агіографічних пам'яток, з'ясовується його категоріальна структура.

Основні елементи новизни:

-- обґрунтовано репрезентативність оригінальних текстів давньокиївської агіографії XI -- XIII ст. для вивчення на їх матеріалі істотних рис моральної свідомості Київської Русі в її культурно-історичній специфіці;

-- на основі аналізу історично сформованих підходів в осмисленні вітчизняної агіографії доведено необхідність вра-

хування морально-дидактичної орієнтації останньої для визначення її специфіки як феномену культури, характеру розкриття в ній особистісного начала, а також для більш адекватного розуміння її текстів загалом;

-- встановлено, що основні твори давньоруської агіографії відображують істотний зміст моральної свідомості Київської Русі у різних його аспектах, в залежності як від культурно-історичних та біографічних обставин, так і від внутрішньої специфіки конкретних жанрових різновидів життя;

-- проаналізовано можливість філософського і етичного дослідження агіографії, виходячи з її власної іманентної філософічності, що ґрунтується на певній внутрішній спорідненості способів мислення і осягнення людського буття, притаманних агіографії, з одного боку, філософії і етиці -- з другого;

-- на основі філософсько-етичного аналізу давньокиївського життя вичленовано основні категорії, що визначають характер структурування його морального змісту. Як показано в роботі, це передусім категорії святості, праведності й гріховності, чуда, смирення, покаяння, страждання й спасіння, подвигу, милосердя й любові, пам'яті і свята. Кожна з цих категорій описує певний стан свідомості у нерозривній єдності з життєвим шляхом святого і його положенням у світі і як така передбачає специфічне у кожному разі сполучення морального і онтологічного моментів;

-- виявлено найбільш показові смислові ракурси киево-руського образу святості, що згодом утворюють суттєві виміри подальшого розвитку української духовної й моральної культури. Святість постає при цьому, по-перше, як всезагальна міра

онтологічної досконалості; по-друге, як непроминальна смислотворча цінність; по-третє, як моральна максима, ідеал християнського ставлення до світу і вищий взірець конкретного людського життя. Перше з зазначених відношень акцентує передусім онтологічну домінанту святості, друге демонструє єднання онтологічного і морального начал, в третьому ж безпосередньо домінує моральний компонент святості, що співпадає з проблематикою її конкретного людського втілення. Оскільки ж згаданий процес і складає граничний сенс життя святого, всі вказані вище категорії агіографії виявляють у даному моральному аспекті святості специфічні властивості категорій -- екзистенціалів, що окреслюють принципіві можливості філософського осягнення образу героя давньокиївського життя.

Теоретичне та практичне значення дослідження обумовлене тим, що в ньому здійснено концептуалізацію істотного і досі недостатньо висвітленого аспекту давньокиївської моральної свідомості. Результати дослідження дають змогу:

-- більш детально і різнобічно осягнути морально-духовну спадщину Київської Русі;

-- методологічно вдосконалити вивчення давньокиївської агіографічної літератури;

-- конкретизувати існуючі уявлення про давньокиївські витоки української моральної свідомості і культури;

-- поглибити міждисциплінарні й компаративні підходи до киеворуської культури, зокрема в контексті дослідження проблем християнського середньовіччя в цілому.

Одержані положення можуть бути використані в читанні загальних курсів з історії української філософії та культу-

ри, етики, а також при підготовці спеціальних курсів з проблем давньокиївської агіографії, моральної культури Київської Русі.

Апробація роботи. Основні положення та висновки проведеного дослідження викладені у низці друкованих праць дисертантки (див. список публікацій).

Про одержані положення автор доповідала на наукових конференціях і семінарах, зокрема, на Міжнародній науковій конференції з актуальних проблем дослідження філософської культури східних слов'ян XI -- XVII ст. (Полтава, 1992), Міжнародній науковій конференції "Духовність середньовічної Європи: Схід -- Захід" (Одеса, 1994), II Харківських Міжнародних Сковородинівських читаннях "Національна філософія: минуле, сучасне та перспективи" (Харків, 1994), I та II Міжнародних наукових конференціях "Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України" (Острог, 1995, 1996), Міжнародній науковій конференції "Семантика образу в культурі середньовічної Європи: Схід -- Захід" (Київ, 1996) та ін.

Структура дисертації. Обрана тема, поставлена мета та завдання дослідження зумовили структуру дисертації, яка складається з вступу, трьох розділів, що поділяються на параграфи, висновків і списку використаної літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження, аналізується ступінь розробленості проблеми, визначаються мета, завдання й теоретико-методологічні засади дослідження,

Його наукова новизна, теоретичне і практичне значення.

У першому розділі праці "Агіографія в контексті киево-руської культури" висвітлюється методологічна проблематика дослідження культури Київської Русі, розкривається особливий статус її моральних цінностей, аналізується характер вираження останніх у системі жанрів давньоруської писемності. Досліджується специфіка агіографії як феномену культури, обґрунтовується її здатність втілювати істотні риси вітчизняної моральної свідомості даного періоду.

Розділ складається з двох параграфів.

У першому параграфі "Моральна свідомість Київської Русі за письмовими джерелами" розглянуто особливості давньокиївської моральної свідомості, її загальнокультурне значення, а також можливості її вивчення на матеріалі наявних письмових джерел. Показано, що реальне осягнення киеворуської культури передбачає цілісну реконструкцію притаманного їй типу свідомості, що, в свою чергу, є неможливим без врахування домінуючих у цьому типі свідомості моральних настанов. Таким чином, проблема дослідження давньокиївської моральної свідомості актуалізується як суттєвий момент в процесі освоєння духовного багатства культури Київської Русі загалом.

Осмислення існуючих даних з історії давньоруської культури дозволяє саме в етично зорієнтованому світогляді давніх русичів і відповідному комплексі смисложиттєвих цінностей вбачати своєрідне націотворче ядро, духовне тяжіння якого набуває особливого значення в ситуації територіально-політичної роз'єднаності XII -- XIII ст. й надалі залишається відчутним чинником розвитку вітчизняної культури.

При цьому в зв'язку з загальною настроєністю людини епохи Середньовіччя не просто на "переживання", а і на "прочитування" феноменів культури, артикуляцію їх смислового осереддя -- елементи давньоруської свідомості неминуче ставали предметом своєрідної філософської рефлексії, етичної думки. Остання, таким чином, теж знаходить собі притулок у різноманітних галузях і жанрах культури Київської Русі.

В цьому зв'язку відзначається роль тогочасної церковної і світської літератури ("Слово про закон і благодать" митр. Іларіона, твори Кирила Туровського, Феодосія Печерського, деякі апокрифи та ін.) в утвердженні єдиного загальнозначущого морально-ціннісного критерію смисложиттєвих спрямувань і основ реальної поведінки. Визначено внесок у формування консолідуючої суспільство моральної свідомості різноманітних "Ходінь", історичних і біблійних переказів, перекладних і оригінальних патериків; поширення цих пам'яток сприяє утвердженню "святого" ставлення до Батьківщини, зміцненню морально-ціннісної ідеї "Святої Русі".

Разом з цим, простежується відображення в киеворуській писемності тогочасних моральних і морально-релігійних колізій. Особлива увага приділяється антиноміям, закладеним у самому моральному ідеалі християнства -- між високим ступенем абстрактності цього ідеалу і можливістю його втілення і сприйняття лише в індивідуалізованій формі; між втіленою в ньому інтенцією всезагального спасіння людства -- й настановою передусім на спасіння особисте. Яскраві взірці цих антиномій демонструє й давньокиївська агіографія XI -- XIII ст..

В другому параграфі "Агіографія як жанр писемності і феномен культури" дисертантка досліджує жанрову специфіку

агіографії в контексті культури Київської Русі XI -- XIII ст. Вагомість культурного впливу агіографії пов'язується з її здатністю втілювати загальні настанови й доктринальні положення в смислових вимірах індивідуального життєвого шляху людини, репрезентувати єдине за своєю суттю моральне повчання в різноманітті його особистісних реалізацій.

Висвітлюється історія досліджень давньокиївської агіографії в науковій літературі XIX -- XX ст. Високо оцінюючи внесок у ці дослідження таких вчених як Ф.І.Буслаєв, В.О.Ключевський, Є.Є.Голубинський та ін., автор зазначає обмеженість традиційних підходів до агіографії, пов'язану, по-перше, з відсутністю традиції власне філософського осмислення житійних текстів, по-друге -- з ігноруванням або неадекватним усвідомленням жанрової специфіки й культурних функцій агіографії, в зв'язку з чим до її осмислення і оцінки докладалися зовнішні, невідповідні її власній природі критерії.

Як приклад такого підходу в роботі аналізується дослідницький проект В.О.Ключевського, реалізований в його магістерській дисертації "Давньоруські житія святих як історичне джерело" (1871 р.). Більшу чи меншу невідповідність досліджуваному матеріалу і, отже, звуження можливостей його розуміння виявляє й досвід вивчення житій з загальноестетичних або суто літературознавчих позицій, з точки зору політичної історії Київської Русі та ін.

Автор доводить, що й історизм, і "документалізм" житія, і його своєрідні естетичні якості можуть бути досягнуті лише в системі середньовічного світогляду, який вони репрезентують; за своєю суттю вони невіддільні від провіденціалізму

Середньовіччя, символіко-алегоричного стилю мислення, потужних есхатологічних і апокаліптичних тенденцій. З урахуванням цих спільних настанов в роботі порівнюються засади зображення людського життя в давньоруській літературі житій святих, з одного боку, й літературі літописній -- з другого. Обґрунтовується можливість співставлення агіографічного й фольклорно-міфологічного зображення людини, вказується на істотність спадкоємного зв'язку з жанром античної біографії. На перетині всіх цих площин співставлення виразніше постає тяжіння агіографії до зображення людського життя в глибинному історико-особистісному вимірі морального ідеалу. Невід'ємною ознакою житія є втілення в ньому певного повчання, що фокусує основні моральні інтенції часу, а також особистісно-драматичний розвиток втілюваного морального змісту, котрий і уможлиблює його вплив на свідомість і почуття людських поколінь.

В другому розділі дисертації "Етичний зміст агіографії" висвітлюються роль і зміст житія як своєрідного морального канону, з'ясовуються моральні домінанти основних оригінальних пам'яток давньокиївської агіографії, що позначають ключові аспекти моральної свідомості Київської Русі загалом.

Розділ складається з двох параграфів.

У першому параграфі розділу "Житіє як моральний канон" досліджується моральний зміст втілених у житійній літературі канонічних уявлень про досконале людське життя, розкривається дидактичний потенціал житія, його роль в моральному розвитку людини.

Показано, що як форма розгортання християнського віровчення в діях і подвигах конкретних осіб, агіографія в

Київській Русі незмінно набуває значення морального прикладу для наслідування на шляху реалізації вищої мети християнського життя, яким і постає обоження в святості, тобто наближення людини до Бога через власне діяння. При цьому аналіз житійних текстів розкриває особливу чутливість агіографії до суперечливих сторін морального досвіду особистості. Глобальні опозиції святості й гріховності, добра і зла, смирення й гордині, відстороненості й любові дістають у давньокиївських житіях різнобічне втілення, зосереджуючись навколо постаті самого подвижника, душа якого потрапляє під найвище моральне напруження: найсильніше її спокушає диявол, найжорстокіше випробовує Бог. Гостра моральна суперечливість пронизує й ставлення героя життя до навколишнього світу, в якому поєднуються ненависть до нього, як до осереддя зла і захват перед ним як перед творінням і храмом Божим.

Таким чином, роль життя як морального канону не слід розуміти спрощено. Самий драматизм морального змісту життя висуває на передній план вибір героя, момент якого чітко фіксує мало не кожне давньокиївське житіє; відповідно як першорядна моральна цінність висувається єдність духовного світу героя життя і його власного життєвого шляху.

Відзначається наявність у давньоруській агіографії різних типів житій -- передусім князівських та чернечих, -- які втілюють християнський ідеал святості істотно різними способами. Проте при всьому різноманітті цих способів здобуття святості, сама мета подвижницького життя залишається тотожною, а разом з нею зберігається єдність корінних моральних настанов, що їх виражає агіографія.

Істотної ваги набуває в даному зв'язку питання про ди-

дактичні засади давньокиївського життя. Основними моментами внутрішнього морального становлення, котрі визначають специфіку виховного впливу життя, і до яких апелює останнє, передусім слід вважати каяття, віру, молитву. Суттєвим принципом житійної дидактики є принцип наслідування, "поревнування". Важливими засадами агіографічної дидактики постають зосередженість і цілісність волі, непрямий або потаємний характер учительства героя життя.

У другому параграфі "Моральні домінанти досліджуваних першоджерел" висвітлюються питання, пов'язані з встановленням кола джерел, на базі яких проводитиметься подальший аналіз, а також із визначенням превалюючої моральної спрямованості кожного з них.

Передусім обґрунтовується думка про те, що наявні нині пізніші (з середини XV ст.) редакції житій взагалі здатні служити джерелом для реконструкції моральної свідомості давньокиївського періоду. На користь цього наводяться аргументи, по-перше, безперечної історичної вірогідності найдавніших літописних пам'яток, церковних актів та ін., що засвідчують реальність відповідних агіографічних текстів XI -- XIII ст., по-друге -- відносної культурної сталості умов побутування даних текстів аж до часу оформлення їхніх редакцій, що дійшли до нас.

Свідомо обмежуючи матеріали дослідження колом оригінальних (на відміну від перекладених) давньокиївських агіографічних джерел, автор враховує, що й будь-яке оригінальне житіє даного періоду являє собою досить складне поєднання специфічного тогочасного світосприйняття Київської Русі з грековізантійською чи південно-слов'янською писемною

традицією, здобутками загальнохристиянського чи й дохристиянського духовного досвіду та ін. Шлях до автентичного сприйняття передбачає тут усвідомлення як загальних і специфічних моментів успадкованої традиції, так і характеру їх рецепції вітчизняною культурою. Відзначається, що сама вибірковість у сприйнятті наявних традицій свідчить про своєрідність вітчизняного агіографічного стилю, який формує власне бачення людської святості й людського життя загалом.

Зазначена своєрідність певною мірою засвідчує себе лише в сукупності відповідних оригінальних агіографічних джерел, до яких належать пам'ятки Борисоглібського циклу, Іларіонове похвальне слово св.кн.Володимирові (у "Слові про закон і благодать"), житіє й похвала св.Володимирові (здогадно -- Іакова мніха), Києво-Печерський патерик, житія свв.Леонтія Ростовського і Авраамія Смоленського. Кожна з цих пам'яток не просто відтворює спільні риси киеворуської моральної свідомості, а вносить до останньої власну специфічність.

Так, аналіз пам'яток борисоглібського циклу дозволяє виокремити як своєрідну моральну доміную, глибоко вкорінену в християнській агіографічній традиції і разом з тим цілком оригінальну й прообразну щодо подальшого розвитку вітчизняної моральної культури, -- страсотерпство юних князів. Саме подвиг страсотерпства зонайперше додає Русь до всесвітнього зібрання християнських чеснот.

Аналізуючи (слідом за Г.П.Федотовим, В.С.Горським та ін.) моральний зміст страсотерпства, дисертантка звертає увагу на відмінність мотивації вчинку святих князів від мотивів класичного мартирія, проїнятість їхнього подвигу інтенціями вільного самоофірування й екзистенційного

смиріння, що несе в собі не просто відмову від власної волі, а прийняття світу в перспективі його божественної благодатності.

Що стосується Києво-Печерського патерика, дослідження виявляє недостатність традиційного зведення його морально-етичного змісту до репрезентації християнської (хай навіть специфічно давньоруської) аскези. Моральну атмосферу Патерика переважно визначає м'яка, просвітлена людяність; що ж до глибинних домінант, котрі фундують його етичний зміст, то ними -- попри складність і навіть певну гетерогенність смислової будови Патерика -- постають смиренномудрість і любов, досягнуті як онтологічна і моральна основа служіння й духовного зростання Києво-Печерських святих.

У **третьому розділі** дисертації "Основні моральні категорії життя" здійснено спробу визначення специфіки філософсько-етичного виміру агіографії і, на цій основі, філософського аналізу основних моральних категорій давньокиївського життя.

Розділ складається з дев'яти параграфів.

Перший параграф розділу "Філософічність агіографії" присвячено розглядові специфіки філософсько-етичного потенціалу киеворуської агіографії. Обстоюється думка про те, що філософічність давньої агіографії неможливо звести ні до епізодичного втілення в ній філософських ідей і уявлень, що виокремлюються в класичній європейській філософській традиції, ні до згогадної присутності в ній деякого альтернативного типу філософії (скажімо, православно-антропологічного абощо). При обох згаданих підходах лишається не поміченим справжнє духовне багатство житійної літератури, що потребує

осмислення саме з точки зору власних сутнісних потенцій останньої. Свою філософічність (не просто філософський зміст) агіографія в такому разі засвідчує не прислугуючись будь-якій філософії або етиці, але розкриваючи свою внутрішню спорідненість із притаманним останнім способом осягнення людського буття.

Так, подібно до філософії, агіографія має справу з граничними засадами існування людини у світі, щонайзагальнішими опозиціями добра і зла тощо. Як і в філософії, в агіографії йдеться про запровадження деякої смислової розмірності буття. Як і в філософії, в агіографії основоположного значення набуває ініціююче духовне зусилля людського суб'єкта, а саме його моральний вибір і подвиг, що й розв'язують дану граничну ситуацію буття. Через це філософічність агіографії неминуче набуває морального, навіть екзистенційного забарвлення: саме морально-життєвий чин святого усталює зрештою деякий особливий тип категоріального впорядкування світу, формує і утверджує цілісний смисловий образ існування людини.

В наступних параграфах висвітлюються основні засади вказаної агіографічної категоризації людського буття.

В другому параграфі розділу "Святість" розглядається зазначена категорія, основоположна для всієї агіографічної літератури.

Як відомо, в індоєвропейських мовах поняття святості є лексично пов'язаним із значенням зростання деякої фізичної маси або внутрішньої плодоносної сили, а також із значенням світла; в єврейській (старозаповітне *kedesh*) -- із значенням відокремленості, недоторканності, очищеності. Осмислення феномена святості з врахуванням цих висхідних значень дозволяє

встановити наступні три основні його модули, святість як атрибут Божества, явлення божественного першосвітла; святість у просторово-часових вимірах тварного світу, як благодатна сила "висвітленої", пройнятої божественною енергією реальності; нарешті, святість людини -- морально й духовно очищеної, переображеної благодаттю.

Прослідковуються аналогії між осмисленням вказаних модулів святості у світі Старого Заповіту, в ранньому християнстві і в давньоруській свідомості. Так, встановлюються паралелі між старозаповітною ідеєю "святого місця", "святої землі" і образом "Святої Русі", надзвичайно значущим у системі киеворуського світогляду. Разом з тим, ідея "обраного (святого) народу, що в первісному християнстві набуває універсалістського звучання, у свідомості русичів постає зверненою до "трудників одинадцятої години" вимогою усвідомити свій особливий шлях, свою місію в сім'ї християнських народів. Під впливом концепції Боговтілення дедалі зростає значення проблем індивідуальної людської святості і шляхів її досягнення. При цьому святість, що в онтологічному плані формує для людини кінцеву перспективу "обоження", водночас набуває рис морального ідеалу; на шляху до неї взаємно підтримують одна одне сила благодаті і власне дерзання подвижника. Відтак суто людська добродетель постає як форма здобуття, так і невід'ємною ознакою святості; що ж до внутрішнього морального сенсу руху людини назустріч божественній благодаті, то його найбільш емно охоплює категорія праведності.

У третьому параграфі "Праведність, гріховність, молитва" висвітлюється специфіка сприйняття і осмислення у давнь-

окиївській агіографії опозиції праведності й гріховності. Показано, що праведність як життя назустріч благодаті осмислюється у вітчизняних агіографічних джерелах передусім у морально-етичному аспекті -- в перманентності морального вибору добра і протистояння злу. Якщо класичний взірець житійного антигероя Святополк "окаяний" послідовно реалізує у своїй поведінці тему самонарошування гріха через переживання його абсолютної непозбутності (багато століть потому концептуально осмислену С.К'еркегором), то житіє давньокиївського праведника прямує, навпаки, до усвідомлення непозбутності світла й добра, що примножує останні. Екзистенційну неможливість переходу від першого до другого знімає чудесне переображення героя, що бачимо, зокрема, в житіях свв. кн. Володимира і Ольги.

Напруга постійного протистояння злу змушує праведну людину до пильнування, передбачає молитовний стан душі, сподівання на благодатну поміч згори. Сприйняття ж благодаті, зміцнюючи праведника на шляху його власного духовного зростання, разом з тим робить його причетним до божественного чудотворення. Взагалі, праведність і чудо супроводжують одне одне в усіх давньокиївських агіографічних сюжетах.

У четвертому параграфі "Чудо" досліджується моральний і онтологічний зміст феномену чуда і особливо уявлень про чудотворення святих, що знайшли відображення в давньокиївській агіографії. Відзначається, що як безпосереднє явлення світу горнього у світі тварному, чудо актуалізує для праведної людини теми страху Божого, спокуси, таїни (святий у давньокиївських текстах всіляко намагається уникнути розголошення творимих ним чуд, які проте так чи інакше неодмінно стають

відомими). Поряд із зазначеним парадоксом таїни чуда і його неодмінної проявленості (в якому онтологічний і моральний аспекти синкретично поєднані), важливу роль у давньокиївській агіографії відіграють також парадокси здійснення надприроднього у природньому (з онтологічною домінантою), а також співвідношення чуда і віри (в якому морально-етичне начало домінує над онтологічним, оскільки самий процес зародження й утвердження віри є пов'язаним, за давньоруськими уявленнями, із ступенем моральної досконалості людини).

П'ятий параграф розділу "Смиріння, терпіння" являє собою розгляд житійних концептів, детально тематизованих, на відміну від попередніх, всередині самого агіографічного тексту.

На власне феноменологічному рівні смиріння постає глибоко пов'язаним із страхом Божим; виразною у давньокиївських житіях є відмінність автентичного смиріння від смиріння "самочинного", свідомість того, що саме смиріння має бути смиренним, що основна його царина -- не гучні подвиги, а тихе, сповнене душевного спокою терпіння. Єдність смиріння й терпіння розкривається як одна з засад тієї "світлої мірності", в якій Г.П.Федотов вбачав основу давньоруської святості.

Простежується специфіка виявлення смиріння як особливо-го морального світовідношення, духовними наслідками якого постають несуетність, мовчання, перемога над турботами світу сього, "веселіє сердечное" (від Феодосія Печерського до Скороди).

Послідовне проведення домінанти смиріння надає деяким вітчизняним житіям своєрідного "антиподієвого" характеру.

Сповнені духовної тиші й волі до загального примирення, такі життя (напр., житіє св. кн. Всеволода) можуть бути охарактеризовані як смиренномудрісні. Водночас, саме інтенсивність домінанти смиріння позначає етичну унікальність страстотерпства Бориса і Гліба на тлі інших різновидів християнського мучеництва.

В шостому параграфі "Покаяння, страждання, спасіння" показано, що подальшим розгортанням категоріального сенсу смиріння у давньокиївській агіографії стає покаяння, тоді як моральна максима терпіння знаходить діяльне втілення в феномені подвижницького страждання.

Якщо явний сенс покаяння вбачається в очищенні від гріха, то вільне страждання постає як фізичним, так і душевно-духовним засобом такого очищення, просвітлення душі і плоті святого. Разом з тим, долаючи межі індивідуального існування й набуваючи моральної форми спів-страждання й спів-каяття, страждання постає як істотний зв'язок святої людини зі світом, тобто як її світовідношення.

Постаючи на цьому рівні цілісною переорієнтацією людського життя, покаяння у єдності його ригористично-аскетичного і катарсичного, любовно-молитовного аспектів є основою переображення, що вводить життя святого в онтологічну перспективу, окреслювану категорією спасіння.

Як показано в роботі, свідченням глибокої людяності давньокиївської агіографії є те, що кореляція між актом людини (покаяння) і актом божественним (спасіння) осмислюється нею переважно в контексті екзистенційно-морального уподібнення. Зрештою це дає змогу осмислювати саме людське страждання в його невимушеності ("вільне страждання", "віль-

на жертва") -- як своєрідну винагороду за любов святого до Бога і спосіб уподібнення Йому. Водночас вказана кореляція уможлиблює й живе відчуття спасіння як категорії всенародної, всецерковної, всеруської.

В сьомому параграфі "Подвиг" аналізується морально-етичний аспект подвигу як характеристики, що інтегрує прояви активності давньоруського святого. Являючи собою діяльнісну реалізацію страждання святої людини, подвиг постає як істотне діяння, до якого покликаний даний святий.

В параграфі висвітлюються онтологічні й етичні засади подвигу. Звершити подвиг означає подвигнути, зрушити уперед якусь важку і важливу справу; подвиг релігійний в цьому зв'язку відрізняється тим, що такою справою постає спасіння душі. Проте за своєї фізичної й духовної важкості подвиг як такий вже передбачає непохитне "соборне" розуміння того, в якому саме напрямі дана справа має бути "подвигнута" й чи варто її взагалі зрушати з місця; сумніви відносно основоположних цінностей виключають етос подвигу -- саме тією мірою, якою уможливають моральний вчинок, що передбачає вибір і полемічне утвердження тієї чи тієї системи цінностей. Разом з тим, подвиг виявляється непотрібним там, де система належних цінностей більш або менш вписується в світове буття й не потребує героїчних зусиль для свого запровадження.

З огляду на сказане, той факт, що саме категорія подвигу займає центральне місце у нашій давній агіографії й надалі зберігає унікальне положення у вітчизняній моральній культурі, не можна оцінювати однозначно. Слід, проте, відзначити, що в давньокиївських житіях подвиг зовсім не є категорією абсолютною: зокрема, в Києво-Печерському патерику

нерідко зустрічаються епізоди, коли духовний наставник відвертає надміру заповзятого ченця від подвигу "не по силі", радячи йому повернутися до узвичаєної аскетичної практики. Водночас стратотерпство Бориса і Гліба постає вже не стільки подвигом, скільки своєрідним святим вчинком.

Істотною рисою давньокиївської агіографії є й те, що мало не за кожним подвигом у ній залишається відчутним живий образ святого. Для подвижника Давньої Русі подвижницька діяльність не самоціль, а невідворотний прояв тієї фундаментальної душевної настроєності, що її обумовлюють, зрештою, милосердя і любов; останні й постають вищим критерієм реалізації святого призначення людини.

Восьмий параграф розділу "Милосердя і любов" присвячено виявленню у давньокиївській агіографії згаданих фундаментальних засад людської святості.

Показано, що в агіографічному контексті милосердя виступає передусім як божественний акт, інтенцію якого поділяють з Богом ті, хто прагне Йому наслідувати, -- акт даріння, відпускання можливостей благого буття будь-якому суб'єктові, котрий сутнісно цього потребує. Надзвичайно важливим для давньокиївської свідомості виявляється при цьому осмислення милосердя у світлі акцентованого Іларіоном євангельського співвідношення закону і благодаті.

Найбільш високим і цілісним виявом милосердя, що його реалізують давньокиївські святі, постає заступництво; заступниками є і Феодосій Печерський, і Борис і Гліб. Проте у будь-якій своїй формі милосердя як певне визначення людської дії теж не є ще чимось самодостатнім. Сама його можливість обумовлюється наявністю в його основі чесноти ще більш фун-

даментальної, найфундаментальнішої з усіх чеснот. Такою чеснотою у давньокиївській агіографії і постає любов.

Саме любов розкривається у давньокиївських джерелах як квінтесенція святості, справжня основа спілкування святої людини з Богом і світом. В роботі розглянуто взаємозв'язок любові святого до Бога і до земного світу, суб'єкти і предмети якого ніколи не замикаються для такої любові в собі, а постають у своїй божественній потенції: святий вносить в їх любовне бачення абсолютну ціннісну розмірність, пройняту відчуттям визначальної благості творимого буття. (Звідси випливає й характерний для давньої агіографії зв'язок теми любові з темою істинного, правдивого знання, і певне тлумачення пророчої здатності святої людини та ін.).

Втім, дослідження агіографічних джерел засвідчує показову неповноту вербалізації, своєрідну "незреченність" того етосу любові, яким пройняті зображувані в цих джерелах події. Божественна любов залишається тут немовби повітрям, котрим агіограф дихає, але його не помічає. Її присутність, як і присутність самого феномену святості, розкриває лише самий цілісний факт житійної оповіді, сама агіографічна пам'ять.

В останньому, **дев'ятому параграфі** розділу "Пам'ять і свято" досліджуються в їх морально-етичному аспекті форми загальнокультурної актуалізації образу людської святості, до якої спричинюється побутування житійних текстів.

По-перше, це агіографічна пам'ять, яка, власне, є змістовною метою написання самого житія. Постаючи в моральному плані як актуалізація неминуючого сенсу життя святого, у плані онтологічному агіографічна пам'ять репрезентує

своєрідне посмертне інобуття святого у світі людей. По-друге, це феномен свята, що в релігійно-духовному розумінні знаменує "відновлення" сакрального "в теперішньому" (М.Еліаде).

Істотність зв'язку пам'яті й свята як "рамкових" феноменів агіографічної оповіді впливає вже з того, що неодмінним результатом житійного шляху святого постає спасіння; таким чином, вони співпадають в самому акті ушлявлення святого. В глибшому сенсі даний зв'язок ґрунтується, з одного боку, на здатності пам'яті переводити емпіричні події і факти у деякий трансцендентний, позаісторичний план буття (завдяки усталеності й постійному відтворенню якого святість набуває тривкого вираження і в плані емпірично-"поцейбічного"), з другого -- на акцентуванні сенсу й переживання свята саме як входження сакрального в його трансісторичній повноті у безпосередню актуальність теперішнього. Типовий для агіографії заклик "сотворити пам'ять" святому позначає неминучість свята як специфічного часово-просторового й смислового континууму, що поєднує символ і реальність, засвідчення й переживання, теперішнє й вічне, -- континууму, в якому ця пам'ять виявляється можливою, значущою і життєбудівною. В свою чергу, зазначене співпадіння знаходить вияв у моральних почуттях благоговіння й духовної радості -- незмінних супутниках адекватного сприйняття агіографічних творів у давньокиївській культурі.

У висновках узагальнюються результати дослідження, визначаються можливості подальшого філософсько-етичного аналізу давньокиївської агіографії, підводяться підсумки.

Матеріали давньокиївської агіографії є достатньо репре-

зентативними для висвітлення на їх основі специфічних рис моральної свідомості Київської Русі.

Для цілісного осмислення давньокиївського життя принципове значення має врахування його морально-етичної спрямованості.

У духовній культурі Київської Русі життя відіграє роль своєрідного морального канону.

Творам давньокиївської агіографії притаманна власна іманентна філософічність, зокрема власні специфічні форми етичного осмислення людського буття.

Основними категоріями, що визначають структурування морального змісту давньокиївського життя, є категорії **святості, праведності й гріховності, чуда, смирення, терпіння, покаяння, страждання, спасіння, подвигу, милосердя, любові, пам'яті, свята.**

Кожна з зазначених категорій постає у давньокиївському житті в єдності своїх морального і екзистенційно-онтологічного аспектів.

Основний зміст дисертації викладено в таких публікаціях автора:

1. Етична проблематика у філософській думці Київської Русі і деякі особливості її історико-культурної інтерпретації // Філософська думка. -- 1985. -- <186> 1. -- С.90 -- 91. -- 0,1 д.а.
2. Слово и безмолвие в древнерусской культуре (к проблеме типологии) // Человек и история в средневековой философской мысли русского, украинского и белорусского народов: Сб. науч. трудов. -- Киев: Наук. думка, 1987. -- С.98 -- 111. -- 1,0 д.а. (співавт.: Малахов В.А. Особисто автора 0,5 д.а.).
3. Філософський зміст агіографічної літератури // Історія філософії на Україні. -- Т.1. Філософія доби феодалізму. -- Київ: Наук. думка, 1987. -- С.157 -- 166. -- 1,0 д.а.
4. Нравственные альтернативы средневекового сознания в древнерусской агиографической литературе // Отечественная общественная мысль эпохи средневековья (историко-философские очерки): Сб. науч. трудов. -- Киев: Наук. думка, 1988. -- С.177 -- 185. -- 0,6 д.а.
5. Индивидуальный нравственный опыт как конституирующий фактор культуры (на материале отечественной агиографии) // Человек, бытие, культура. (Тез. XIV Всесоюзн. теор. семинара "Мировоззрение и научное познание"). -- Секц. 3, 4. -- Киев; Переяслав-Хмельницкий, 1991. -- С.20 -- 21. -- 0,1 д.а.
6. Память как категория агиографии в контексте древнерусской культуры // Актуальні проблеми дослідження філософської культури східних слов'ян XI -- XVIII ст. -- Полтава, [1993]. -- С.30 -- 31. -- 0,1 д.а.
7. Стародавні прообрази української моральної свідомості // Філософська і соціологічна думка. -- 1994. -- <186> 9 -- 10. -- С.228

-- 241. -- 1,0 д.а.

8. Трансформація киево-руського образу святості на Волині. (Роздуми над волино-почаївським патериком А.Хойнацького) // Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу: (Тези наук. конф.). -- Тернопіль, 1995. -- С.44 -- 48. -- 0,3 д.а. (співавт.: Малахов В.А. Особисто автора 0,15 д.а.).

9. Давньокиївська святість у контексті сучасної моральної свідомості // Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України: Матеріали міжнародн. наук.-практ. конф. -- Кн.1. -- Острог, 1995. -- С.47 -- 48. -- 0,1 д.а.

10. Феномен чуда у давньокиївській агіографії: моральні і онтологічні аспекти // Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України: Матеріали міжнародн. наук.-практ. конф. -- Кн.2. -- Острог, 1996. -- С.20 -- 29. -- 0,5 д.а.

11. Імагінація чуда у давньокиївській агіографії // Семантика образу в культурі середньовічної Європи: Схід -- Захід: Матеріали до міжнародн. наук. конф. -- Київ, 1996. -- С.34 -- 35. -- 0,1 д.а. (співавт.: Малахов В.А. Особисто автора 0,05 д.а.).

12. Духовне й душевне в моральному бутті людини // Человек: дух, душа, тело. (Матеріали науч.-теор. конф.). -- Киев; Сумы, 1996. -- С.60 -- 61. -- 0,1 д.а.

Chaika T. Moral Consciousness of Kievan Rus after the Materials of the Ancient Kievan Agiography. A dissertation thesis for Candidate of Sciences degree in philosophy. Speciality 09.00.05 -- History of Philosophy. The Institute of Philosophy, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 1997.

The thesis dealing with philosophical and ethical analysis of the agiographical literature of Kievan Rus' is to be defended. The peculiarity of the moral role of ancient Kievan life in the system of culture is defined, the basic categories shaping its moral and ethical contents are revealed and investigated.

Чайка Т.А. Нравственное сознание Киевской Руси по материалам древнекиевской агиографии. Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.05 -- история философии. Институт философии Национальной Академии наук Украины, Киев, 1997.

Защищается диссертация, посвященная философско-этическому анализу агиографической литературы Киевской Руси. Определена специфика нравственной роли древнекиевского жития в системе культуры, вычленены и исследованы основные категории, структурирующие его морально-этическое содержание.

Ключові слова: моральна свідомість, давньокиївська агіографія, житіє, святість.

AB 36.709
AB 36.709

СП "Різо-Принт"

Віддруковано на різнографі з готових оригіналів. Тираж 100 прим.
Адреса: м. Київ, вул Дмитрівська, 30, тел./факс (044) 216- 4298.